ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

XARAJATLARNI BOSHQARISH, HISOBGA OLISH VA TAQSIMLASH USULLARI

Djumayeva G.A
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Buxgalteriya hisobi kafedrasi assistenti
Esanboyev Lochin
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada korxonalarda xarajatlarni boshqarish, hisobga olish va taqsimlash usullarining nazariy hamda amaliy jihatlari ilmiy asosda tahlil qilingan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida xarajatlarni samarali boshqarish korxona raqobatbardoshligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri sifatida baholangan. Tadqiqot davomida xarajatlarni hisobga olishning zamonaviy yondashuvlari, jumladan, buyurtmali, jarayonli, me’yoriy hamda faoliyatga asoslangan hisob usullarining afzalliklari va cheklovlari ochib berilgan. Shuningdek, bilvosita xarajatlarni mahsulot tannarxiga taqsimlash mexanizmlarining iqtisodiy natijalarga ta’siri tahlil etilgan. Maqolada xarajatlarni oqilona boshqarish orqali resurslardan samarali foydalanish, tannarxni pasaytirish va boshqaruv qarorlarining sifatini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari korxonalarda boshqaruv hisobi tizimini takomillashtirish hamda moliyaviy natijalarni barqaror oshirish uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: xarajatlar, xarajatlarni boshqarish, boshqaruv hisobi, tannarx, xarajatlarni taqsimlash, bilvosita xarajatlar, me’yoriy usul, buyurtmali usul, jarayonli usul, ABC usuli, ishlab chiqarish xarajatlari, samaradorlik, moliyaviy natija, boshqaruv qarorlari

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning barqaror faoliyat yuritishi, avvalo, mavjud resurslardan qay darajada samarali foydalanilishiga bog‘liq hisoblanadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida yuzaga keladigan xarajatlarni to‘g‘ri boshqarish hamda ularni asosli ravishda hisobga olish korxona moliyaviy natijalarining muhim omiliga aylanmoqda. Zamonaviy iqtisodiy munosabatlarda raqobatning kuchayishi korxonalardan nafaqat mahsulot sifatini oshirishni, balki xarajatlarni maqbullashtirish orqali tannarxni pasaytirishni ham talab etmoqda. Shu sababli xarajatlarni boshqarish, hisobga olish va taqsimlash tizimini ilmiy asosda tashkil etish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Korxonalarda xarajatlarni noto‘g‘ri hisobga olish yoki ularni mahsulot turlari o‘rtasida asossiz taqsimlash boshqaruv qarorlarining samarasiz qabul qilinishiga olib keladi. Natijada ishlab chiqarish rentabelligi pasayadi, moliyaviy barqarorlikka salbiy ta’sir yuzaga keladi hamda ichki resurslardan foydalanish darajasi sustlashadi. Ayniqsa, bilvosita xarajatlarni taqsimlash mexanizmlarida zamonaviy yondashuvlardan foydalanmaslik tannarx ko‘rsatkichlarining haqqoniyligini buzishi mumkin. Shu jihatdan xarajatlar hisobini yuritishda me’yoriy, buyurtmali, jarayonli hamda faoliyatga asoslangan usullarning iqtisodiy mazmunini chuqur tahlil qilish muhim hisoblanadi.

Mazkur maqolada xarajatlarni boshqarish va hisobga olishning nazariy asoslari yoritilib, xarajatlarni taqsimlashning amaliy usullari iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Shuningdek, korxonalarda boshqaruv hisobi tizimini takomillashtirish, tannarx aniqligini oshirish hamda boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy yondashuvlar ishlab chiqiladi.

Asosiy qism

Korxona faoliyatida xarajatlarni boshqarish tizimi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va moliyaviy natijalarni barqarorlashtirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Har qanday xo‘jalik yurituvchi subyekt o‘z faoliyati davomida moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan foydalanadi hamda ushbu jarayon xarajatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Mazkur xarajatlarni ilmiy asosda hisobga olish va ular ustidan doimiy nazoratni tashkil etish korxona boshqaruvining muhim vazifalaridan biri sanaladi. Chunki xarajatlar hajmining ortishi mahsulot tannarxining oshishiga, bu esa korxona raqobatbardoshligining pasayishiga olib keladi. Shu sababli zamonaviy boshqaruv tizimida xarajatlarni rejalashtirish, tahlil qilish va oqilona taqsimlash alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Iqtisodiy mazmuniga ko‘ra xarajatlar bevosita va bilvosita xarajatlarga bo‘linadi. Bevosita xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lib, ularni aniq mahsulot turiga biriktirish imkoniyati mavjud bo‘ladi. Bilvosita xarajatlar esa bir nechta mahsulot yoki xizmat turlariga tegishli bo‘lib, ularni taqsimlash uchun maxsus usullardan foydalanish talab etiladi. Aynan bilvosita xarajatlarni taqsimlash mexanizmi boshqaruv hisobi tizimining eng murakkab jihatlaridan biri hisoblanadi. Chunki noto‘g‘ri taqsimlangan xarajatlar mahsulot tannarxining sun’iy ravishda oshishi yoki kamayishiga sabab bo‘ladi. Bu esa korxona rentabelligini baholashda xatoliklarni yuzaga keltiradi.

Xarajatlarni hisobga olishda amaliyotda bir necha usullar keng qo‘llaniladi. Jumladan, buyurtmali usul individual buyurtmalar asosida ishlab chiqarish faoliyati olib boruvchi korxonalarda samarali hisoblanadi. Ushbu usulda xarajatlar har bir buyurtma bo‘yicha alohida jamlanadi va natijada har bir mahsulot yoki xizmatning haqiqiy tannarxini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi. Biroq mazkur usul katta hajmdagi analitik ma’lumotlarni talab qilishi sababli hisob jarayonining murakkablashishiga olib kelishi mumkin.

Jarayonli usul esa ommaviy va uzluksiz ishlab chiqarish faoliyati mavjud korxonalarda qo‘llaniladi. Bunda xarajatlar ishlab chiqarish bosqichlari yoki texnologik jarayonlar bo‘yicha guruhlanadi. Mazkur usul mahsulot tannarxini nisbatan sodda va tezkor aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish bosqichlarida yuzaga keladigan yo‘qotishlar yoki qo‘shimcha xarajatlarni aniq nazorat qilish imkoniyati cheklanishi mumkin. Demak, xarajatlarni hisobga olish usulini tanlashda korxonaning ishlab chiqarish xususiyati va texnologik jarayonlari inobatga olinishi lozim.

So‘nggi yillarda rivojlangan davlatlar amaliyotida faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi usuli keng qo‘llanilmoqda. Ushbu yondashuvda xarajatlar mahsulotga emas, avvalo faoliyat turlariga biriktiriladi, keyinchalik esa mahsulotlarga taqsimlanadi. Natijada bilvosita xarajatlarni aniqroq hisoblash imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, ko‘p turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda ABC usuli boshqaruv qarorlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Chunki bu usul orqali ortiqcha xarajatlarni yuzaga keltirayotgan faoliyat turlarini aniqlash va ularni optimallashtirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Korxonalarda xarajatlarni boshqarishning muhim yo‘nalishlaridan biri me’yoriy nazorat tizimini joriy etish hisoblanadi. Me’yoriy usulda xarajatlarning oldindan belgilangan me’yorlari ishlab chiqiladi va amaldagi ko‘rsatkichlar bilan taqqoslanadi. Natijada yuzaga kelgan og‘ishlar tahlil qilinib, ularning kelib chiqish sabablari aniqlanadi. Bu esa resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda ortiqcha sarflarning oldini olish imkonini beradi. Ayniqsa, energiya, xomashyo va mehnat resurslari xarajatlari yuqori bo‘lgan korxonalarda ushbu usul muhim iqtisodiy samara beradi.

Xarajatlarni samarali boshqarishda raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining o‘rni ham ortib bormoqda. Zamonaviy axborot tizimlari yordamida xarajatlar haqidagi ma’lumotlarni tezkor yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish imkoniyati kengaymoqda. Bu esa boshqaruv qarorlarini o‘z vaqtida qabul qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, elektron boshqaruv tizimlari inson omili bilan bog‘liq xatolarni kamaytirib, hisob ma’lumotlarining ishonchliligini oshiradi.

Shunday qilib, xarajatlarni boshqarish, hisobga olish va taqsimlash tizimini takomillashtirish korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Xarajatlar ustidan samarali nazorat o‘rnatilishi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va foyda hajmini ko‘paytirishga xizmat qiladi. Shu sababli korxonalarda zamonaviy boshqaruv hisobi usullaridan foydalanish, xarajatlarni tahlil qilish mexanizmlarini rivojlantirish hamda innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish iqtisodiy taraqqiyotning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Xulosa

Xarajatlarni boshqarish, hisobga olish va taqsimlash tizimi korxona moliyaviy barqarorligi hamda raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligi ushbu tadqiqot natijalarida yana bir bor tasdiqlandi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarni noto‘g‘ri rejalashtirish yoki ularni asossiz taqsimlash mahsulot tannarxining oshishiga, foyda darajasining pasayishiga hamda boshqaruv qarorlarining samarasiz bo‘lishiga olib keladi. Shu boisdan xarajatlarni boshqarish jarayonini tizimli va ilmiy asosda tashkil etish zamonaviy korxonalar uchun strategik ahamiyatga ega vazifa hisoblanadi. Xususan, bevosita va bilvosita xarajatlarni aniq ajratish, ularni mos taqsimlash bazalarini qo‘llash hamda xarajatlar dinamikasini doimiy tahlil qilish boshqaruv samaradorligini oshiradi. Tadqiqot natijalari asosida shuni ta’kidlash mumkinki, an’anaviy hisob usullari bilan bir qatorda faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (ABC) kabi zamonaviy yondashuvlarni joriy etish xarajatlarning haqiqiy manbalarini aniqlash va ularni optimallashtirish imkonini kengaytiradi. Amaliy jihatdan korxonalarga xarajatlarni rejalashtirish jarayonida me’yoriy ko‘rsatkichlarni joriy etish, og‘ishlarni muntazam monitoring qilish va ularning sabablarini chuqur tahlil qilish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, xarajatlar hisobini avtomatlashtirish, raqamli boshqaruv tizimlaridan foydalanish hamda ichki audit mexanizmlarini kuchaytirish orqali hisob ma’lumotlarining aniqligi va tezkorligini oshirish mumkin. Bilvosita xarajatlarni taqsimlashda esa oddiy yondashuvlardan voz kechib, resurs iste’moli darajasini aks ettiruvchi adolatli taqsimlash bazalarini qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda faqat moliyaviy ko‘rsatkichlarga emas, balki operatsion samaradorlik indikatorlariga ham tayanish korxona faoliyatini yanada muvozanatli boshqarishga yordam beradi. Umuman olganda, xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish korxonalarda resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A., Xashimov, A. A., & Muxamedova, D. A. (2018). Boshqaruv hisobi (o‘quv qo‘llanma). Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.
2. Hasanov, B. A. (2021). Buxgalteriya hisobi. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
3. Fayoz, X. (nashr yili ko‘rsatilmagan). Moliyaviy va boshqaruv hisobi (darslik). Hujjat24 nashri.
4. Hujjat Sifati. (nashr yili ko‘rsatilmagan). Moliya va boshqaruv hisobi darsligi. Hujjat24 nashri.
5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimi uchun tayyorlangan o‘quv qo‘llanma. (nashr yili ko‘rsatilmagan). Boshqaruv hisobi: nazariy va amaliy asoslar. Toshkent.